

Motiv silovanja u suvremenoj ženskoj ratnoj prozi

Buljan, Helena

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:001706>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Helena Buljan

**Motiv silovanja u suvremenoj ženskoj
ratnoj prozi**

Na predlošku romana *Kao da me nema* Slavenke Drakulić

(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, 2016.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku

Helena Buljan
Matični broj: 0009060607

Motiv silovanja u suvremenoj ženskoj ratnoj prozi

Na predlošku romana *Kao da me nema* Slavenke Drakulić

DIPLOMSKI RAD

Diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentor: dr. sc. Danijela Marot Kiš

Rijeka, 7. listopada 2016.

Posveta:

Ovaj rad posvećujem svojim roditeljima, svojoj majci, doktorici Ceciliji Buljan koja je tijekom Domovinskog rata strpljivo, pedantno i s puno ljubavi pružala medicinsku pomoć svima onima kojima je to bilo potrebno, bez obzira kojoj strani pripadali, svakoga je pojedinačno gledala kao čovjeka. Također i svome ocu, magistru ekonomije Alojzu Buljanu koji je godinama i godinama istraživao žrtve Drugoga svjetskoga rata i poraća na području bivše općine Novska : Grad Novska i općine Jasenovac i Lipovljani, žrtve Drugoga svjetskoga rata i poraća te rata 1992-1995. na području Ključa sreza/kotara Ključ i Kljevaca.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	5
2. Feminizam u Hrvatskoj i hrvatsko „žensko pismo“	7
3. (Anti)ratna hrvatska književnost	8
4. Poimanje silovanja iz feminističke vizure.....	10
5. Silovanja u ratu i njezine karakteristike	13
5.1. Osobine silovanja u ratu prema Susan Brownmiller	14
5.2. Osnovna pravila rata prema Ruth Seifert.....	16
5.2.1. Silovanje kao instrument.....	17
5.2.2. Silovanje kao čin komunikacije	18
5.2.3. Silovanje kao kreiranje muškog identiteta	19
5.2.4. Silovanje u ratu ne bira svoju žrtvu	20
6. Silovanja u Bosni i Hercegovini.....	21
7. Kao da me nema	23
7.1. Pripovijedanje u 3. licu	25
7.2. Anonimnost aktera.....	26
7.2.1. <i>Živa glava</i> Julienne Eden Bušić	28
7.3. Rascjep identiteta.....	29
7.4. Pričanje kao preživljavanje ili šutnja kao štit?	33
7.5. Pitanje seksualnosti.....	37
7.5.1. Maska kao bijeg od stvarnosti.....	39
7.6. Motiv prisilne trudnoće.....	41
7.7. Ženska soba – simbol zatočeništva	43
7.8. Žalovanje kao stadij ozdravljenja	46
7.8.1. San kao osveta.....	48
8. Zaključak.....	50
9. SAŽETAK.....	51
10. LITERATURA	52

1. Uvod

Tema ovoga diplomskoga rada je *Motiv silovanja u suvremenoj ženskoj ratnoj prozi*, a roman koji je stavljen u središte ovoga rada je roman *Kao da me nema* hrvatske spisateljice Slavenke Drakulić. Kroz cijeli ću rad nastojati dati cjelovitu sliku o temi koja je iznimno važna za suvremeno žensko pismo, ali i hrvatsku povijest općenito. Kako bih što vjerodostojnije objasnila razdoblje ratne književnosti, ali i traume koje su žene proživljavale u ratu, u izradi ovoga rada koristila sam se nizom citata iz navedenoga romana, jer oni najbolje opisuju kako su se žene osjećale u logorskom zatočeništvu. Što se tiče same literature nekoliko knjiga mi je poslužilo kao temelj ovoga rada. Ističem knjigu Susan Brownmiller *Protiv naše volje: muškarci, žene i silovanje*, koja je dala prikaz zlostavljanja žena od početaka ljudske civilizacije do suvremenog američkog društva. Knjiga *Preživjeti seksualno nasilje* feministice, znanstvenice i aktivistice u području nasilja protiv žena i djece Liz Kelly uvelike mi je pomogla prilikom definiranja seksualnog nasilja u feminističkoj teoriji. Ona ističe kako „muško nasilje igra najvažniju ulogu u održavanju potlačenosti žena“. (Kelly 2008: 19) Budući da sam se u ovome radu posebno osvrnula i na traumu koju su žene doživljavale u trenutku logorskog zatočeništva, ali i nakon izlaska u vanjski svijet, knjiga *Trauma i oporavak* psihijatrice Judith Lewis Herman pomogla mi je da istražim procese i stadije ozdravljenja žrtve.

Što se tiče strukture rada, ona se sastoji od poglavlja koja ću upravo pojasniti. U drugome poglavlju iznosim početke feminizma u Hrvatskoj te ističem pojavu "ženskog pisma", objašnjavam kako se žensko pismo razvijalo tijekom osamdesetih i devedesetih godina

prošloga stoljeća. U trećem poglavlju naglasak stavljam na (anti)ratnu hrvatsku književnost, objašnjavam ulogu autora ratne proze, ali i ulogu samoga čitatelja. Četvrto poglavlje odnosi se na feminističke teorije koje daju uvid u definiranje seksualnog nasilja, dok se u petom poglavlju osvrćem na osobine silovanja u ratu prema Susan Brownmiller, te osnovna pravila rata prema Ruth Seifert. U šestom poglavlju objašnjavam kako se silovanje očitovalo u Bosni i Hercegovini i kada su zapravo žene počele progovarati o svojim iskustvima rata. U posljednjem, i najdužem, poglavlju donosim cjelovitu analizu romana *Kao da me nema* te objašnjavam temeljne motive proizašle iz same tematike rata. Osvrćem se na sljedeće: pripovjedačke tehnike, anonimnost aktera, rascjep identiteta, pričanje kao način preživljavanja, pitanje seksualnosti, motiv prisilne trudnoće, žensku sobu kao simbol zatočeništva te na kraju donosim jedan od načina nadmašivanja traume, a to je stadij žalovanja.

2. Feminizam u Hrvatskoj i hrvatsko „žensko pismo“

Andrea Zlatar u knjizi *Rječnik tijela* ističe kako se „feminizam, kao jedan od oblikotvornih političkih pokreta javlja početkom dvadesetog stoljeća.“ (Zlatar 2010: 97) Istaknuti pokret pojavio se zbog socijalnih promjena modernog doba, a cilj mu je da žena u društvu bude ravnopravna muškarcima, da ima pravo glasa, pravo na rad s jednakom plaćom, te pravo na izbor po pitanju pobačaja. Feministička borba izrazito se usmjerila na preoblikovanje postojećih odnosa moći u društvenoj podjeli (Zlatar 2010: 97), a najveći odjek dobila je šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća. U tom periodu unutar ženskog pokreta oblikovalo se „polje socijalnog djelovanja, gdje je naglašena i istaknuta kolektivna akcija, ženska solidarnost i političko djelovanje“. (Zlatar 2010: 97) Upravo u tom razdoblju, šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća, počinju prikazi povijesti feminizma u Hrvatskoj. Što se tiče feminističke književnosti, prvenstveno možemo govoriti o ženskom pismu koje je usko povezano uz feminističke teorije i rodne književne analize. U zapadnom dijelu Europe žensko pismo svoj je procvat doživjelo šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća, „s pojavom feminističkih kritičarki i literarnih djela koja s osvještenih, feminističkih pozicija govore o iskustvu ženskosti“. (Pogačnik 2012: 1-2) Hrvatsko „žensko pismo“ svoj je procvat doživjelo nešto kasnije, točnije osamdesetih godina prošloga stoljeća, a u tu se književnu literaturu mogu uvrstiti tri najistaknutije spisateljice toga vremena: Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić i Irena Vrkljan. One su „nudile različite poetike ženskoga pisma, od ironično-parodijske paradigme do biografsko-intimističke proze“. (Zlatar Violić 2003) Njihova proza prožeta je feminističkim motivima i pitanjima, poput statusa urbane

intelektualke koja se nalazi u patrijarhalnoj i malograđanskoj sredini, poimanja vlastitoga tijela te odnos prema istome, odnosa majka-kćer, poigravanje ženskim stereotipima i sl.

Devedesete godine prošloga stoljeća dovode hrvatsko žensko pismo do marginalizacije i u to doba nastaje proza pisana izvan Hrvatske. Spisateljice koje su u svojim proznim tekstovima tematizirale egzil su Dubravka Ugrešić i njezino djelo *Muzej bezuvjetne predaje*, Irena Vrkljan, Slavenka Drakulić i njezina djela *Kako smo preživjeli* te *Kao da me nema* koji je u ovom diplomskom radu središnja tema. U devedesetima je vidljivo prožimanje autobiografske proze i tzv. "ratnog pisma" gdje se mogu očitovati ratna svjedočanstva i priče o vlastitom životu koje su ispisane kako bi se spriječio zaborav.

Budući da se ovaj diplomski rad prvenstveno bavi ratnom tematikom te prozom koja je nastala devedesetih godina prošloga stoljeća, u nastavku donosim uvid kako autor ratne književnosti gleda na prozu ispisanu ratnim temama te na koji način ratna književnost isprepliće književno, fikcionalno te autobiografsko, kazivačko.

3. (Anti)ratna hrvatska književnost

Kada govorimo o tematskoj odrednici hrvatske, ali i bosanskohercegovačke književnosti u narednih dvadesetak godina, možemo sa sigurnošću reći da se ona odnosi prvenstveno na ratnu, odnosno antiratnu književnost. Ratna književnost svoj prefiks *anti* dobiva radi snažne negacije rata. Autor ratne tematike snažno progovara protiv rata, on opisuje, ne samo tragičnog pojedinca, već i cijelu skupinu koja se

bori protiv rata i koja zbog njega ginu. Književnost prožeta ratnim događanjima ima dva obzora koja se međusobno prožimaju i nadopunjuju. S jedne strane možemo uočiti književne, fikcionalne elemente koji su uobličeni u jednu priču sa svojim unutarnjim vrednotama i zakonitostima, dok s druge strane ta ista priča pomoću raznih elemenata kao što su autobiografski, memoarski, dnevnički te dokumentaristički prelaze u jednu vrstu istinitog svjedočanstva kazivača, odnosno ta priča postaje svojevrstan dokument vremena.¹ Čitatelj pri čitanju ratne proze pristupa dvama paralelnim gledištima. S jedne strane on čita književno, estetičko djelo, a s druge strane antropološko, povijesno i etničko, što bi značilo da čitatelj dok čita ratnu prozu dobiva ratnu priču, ali i ratno svjedočenje te iste priče. Pripovjedač ratne zbilje mora što detaljnije opisati svaki dio ratne stvarnosti koja se dogodila, jer on prenosi događaj koji je iznimno bitan za svekoliko stanovništvo. On pazi na svaku rečenicu, misao i pojedinost, a sve u svrhu da iskaže vjerodostojnost i istinitost iskaza svjedočenja.

Nakon što sam ukratko objasnila početke feminističkog pokreta u Hrvatskoj te hrvatskog "ženskog pisma", ali i objasnila ulogu autora i čitatelja u ratnoj prozi, u nastavku ću pokušati objasniti feministički pristup koji se odnosi na ratnu tematiku, prvenstveno na silovanje žena tijekom rata.

---

¹ usp. Majić, Ivan; *Svjedočanstvo vremena i prostora*; Salon Matice hrvatske, Vijenac 343, travanj 2007., posjet 24. rujna 2016.

4. Poimanje silovanja iz feminističke vizure

*Čovjek s lakoćom podnosi samo jednu bol, to je bol drugih.*²

Temeljni dio ovoga diplomskoga rada osvrće se na potresnu priču koja govori o masovnim silovanjima muslimanki za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, stoga je potrebno nešto napisati o tragičnim posljedicama silovanja koje su žene iskusile na vlastitoj koži, i to pretežito s feminističkih stajališta i teorija. Poznata američka feministkinja Susan Brownmiller³ u svojoj je knjizi *Protiv naše volje: muškarci, žene i silovanje* istaknula sljedeće: „Silovanje nije ništa više ni ništa manje nego vrlo svjestan proces zastrašivanja žena kojim svi muškarci drže sve žene u stanju straha". (Brownmiller 1995: 15) Istaknuta feministica tvrdi da je silovanje „glavni mehanizam kroz koji muškarci provode svoju dominaciju nad ženama kroz nasilje". (Kelly 2008: 22) Ono je najvažniji oblik patrijarhalne moći i kontrole. Sve do kraja sedamdesetih godina „većina se teorijskih rasprava o seksualnom nasilju uglavnom bazirala na silovanju ili se koristila silovanjem kao paradigmatiskim primjerom muške upotrebe nasilja kako bi se kontrolirale žene". (Kelly 2008: 23). Koncept moći ogleda se također i kroz određene društvene uloge koje si muškarci pripisuju. Liz Kelly tvrdi kako većina feminističkih teorija

---

² Rene Leriche – francuski kirurg i profesor na *College de France*

³ Susan Brownmiller istaknuta je američka feministica, povjesničarka, novinarka i spisateljica, njezina najpoznatija i najprevođenija knjiga "Protiv naše volje: Muškarci, žene, silovanje" prva je feministička studija o povijesti silovanja. Mnogi su joj spočitavali zašto je napisala ovu knjigu, ako i sama nije bila žrtva silovanja, očito je mnogima trebao razlog za pisanje ovako tabuizirane tematsko vrijedne knjige. Posvetila se istraživačkom radu, te je za pisanje knjige odvojila četiri godine. Struktura same knjige zasniva se na silovanju tijekom povijesti, zakona koji su uvedeni protiv silovanja, pa sve do situacija u modernim vremenima. Analizirala je prikaze silovanja u korelaciji između književnosti, filma, popularne glazbe i kriminala. U jednom razgovoru istaknula je: "Ovu knjigu sam napisala kao žena koja je promijenila mišljenje o silovanju."

polazi od tvrdnje da se muškarci smatraju primarnim rodom te iz tog razloga imaju dominantnu prevagu i moć nad ženama. Njihove društvene uloge očituju se kroz autoritarne figure oca, muža, nadležne osobe i sl. Ovu činjenicu možemo uočiti u romanu *Kao da me nema* jer Kapetan je taj koji ima autoritarnu figuru glavne nadležne osobe u logoru. S. je primorana odlaziti svake večeri k njemu jer joj strah ne dozvoljava da se suoči s njim i da pruži otpor. Jedini način da preživi logor je pokoravanje i poslušnost prema glavnome.

Korist od Kapetana svakoga joj dana postaje sve očitija. Preživjeti. Piti vino, jesti, spavati u čistim plahtama, biti sigurna. Kapetan je možda njena šansa da preživi. (Drakulić 1999: 104)

U kasnijim ću poglavljima pobliže objasniti odnos između S. i Kapetana.

Kroz istaknutu kombinaciju različitih oblika i razina rodne moći može se objasniti posebna dinamika moći prisutna u raznim slučajevima nasilja, kao npr. premlaćivanje, seksualno uznemiravanje na poslu i incest.⁴ U svim oblicima seksualnog nasilja ženama se uskraćuje sloboda i autonomija, a samim time i njihov vlastiti izbor. Budući da muškarci u patrijarhalnim društvima imaju moć nad ženama, njihov seksualni i intiman pristup koji se zasniva na prisili i zlostavljanju smatra se potpuno prihvatljivim i razumljivim. Njihova im moć daje za pravo da u bilo kojem trenutku mogu započeti ili prekinuti intiman odnos sa slabijim spolom. Psihijatrica Ruth Seifert u svojoj knjizi *Rat i silovanje (War and Rape 1993.)* ističe da je silovanje ekstremni čin nasilja počinjen spolnim putem i ono nije prvenstveno seksualno motiviran čin, već čin agresije. U

---

⁴ kada govorimo o seksualnom nasilju ono uključuje svaki fizički, vizualni, verbalni ili seksualni čin koji je žena doživjela kao prijetnju ili napad, i koji ju je povrijedio ili degradirao.

psihi silovatelja ne ispunjavaju se seksualne funkcije, već se manifestira bijes, agresija, nasilje i dominacija nad slabijim spolom, odnosno, ženom. Svrha silovanja je da se ženu ponizi, degradira i pokori.⁵ Prisilan ulazak u tijelo žene najteži je napad, a počinitelj zadire u najintimniji dio žrtve i razdire dostojanstvo osobe. Može se reći da je to obilježje teškog mučenja. Prisilni unos u žensko tijelo ima učinke koje možemo usporediti s mučenjem, ono uzrokuje fizičku bol, gubitak dostojanstva osobe i samoopredjeljenje, a to je napad na identitet žene.

Kao da me nema, misli. Kao da više nisam tu. (Drakulić 1999: 65).

Jasnije nego ikada do sada, osjeća da joj je oduzeto pravo na sebe, da je konačno potpuno razvlaštena. (Drakulić 1999: 68)

Svaka borba za dostojanstvo i samoodređenje ukorijenjena je u kontroli vlastita tijela. Istraživanje o silovanju u civilnim kontekstima pokazuje da se količina nasilja vrši u obliku premlaćivanja, davljenja i drugih oblika zlostavljanja koji postepeno prelaze u čin silovanja. U većini slučajeva žrtva silovanja ne osjeća da je izložena seksualnom činu, već ekstremnom i ponižavajućem obliku nasilja koji je usmjeren protiv vlastita tijela i samoga sebe. Čak i silovatelji rijetko govore o seksualnom iskustvu. Umjesto toga, oni izražavaju osjećaje neprijateljstva, agresije, moći i dominacije.

U romanu *Kao da me nema* prisutan je i oblik grupnog silovanja kojega je potrebno analizirati s teorijskog gledišta.⁶ Analiza grupnoga

---

⁵ Seifert, Ruth; *War and Rape: Analytical Approaches*. Geneva, Switzerland: Women's International League for Peace and Freedom (WILPF), 1993., preuzeto sa stranice: http://wilpf.org/wp-content/uploads/2014/08/1992_War_and_Rape.pdf, posjet 21. lipnja 2016.

⁶ *ibid*, posjet 21. lipnja 2016.

silovanja otkriva dodatne motive. U grupnim silovanjima glavna je svrha muškarca da dokaže svoju muškost ostalim članovima grupe. Grupna silovanja često slijede ritualni uzorak, odnosno redosljed u kojem se silovanje provodi određujući status svakog čovjeka u grupi.

To njihovo zajedništvo u ponižavanju žena, to njihovo muško bratstvo dok jedan drugoga gledaju kako to rade, uzbuđuje li ih to?
(Drakulić 1999: 108)

Silovatelji također imaju tendenciju da depersonaliziraju svoje žrtve. Oni ženu jedva da doživljavaju kao pojedinca, a ako ju nisu prije poznavali često se događa da svoju žrtvu ne mogu kasnije opisati. Za silovatelje, žrtva postaje objekt, a ne konkretna osoba. To objašnjava zašto se silovatelji gotovo nikada ne smiluju svojim žrtvama ili ne osjećaju krivnju nakon počinjenog nasilja.

Za analizirani roman *Kao da me nema* hrvatske spisateljice Slavenke Drakulić izrazito je važna tema ratnog silovanja, stoga ću se u narednim objašnjenjima osvrnuti na masovna silovanja u ratu.

5. Silovanja u ratu i njezine karakteristike

*Tijelo žene je bojno polje*⁷

Ratna silovanja među ženama odvijaju se od kada postoje ratovi, točnije od kada je prisutna dominacija muškoga spola. (Mladenović 1994:

---

⁷ parola ženskog pokreta, preuzeto sa stranice:

www.sostelefon.org.rs/.../10.%20Silovanje%20u%20ratu.doc, posjet 21. lipnja 2016.

2) Godinama su žene, kako bi preživjele u životu, masovno prešućivale seksualno nasilje pa tako i ratno zlostavljanje. To se prešućivanje odvijalo sve do osnivanja ženskog pokreta kada su žene konačno progovorile o svojim iskustvima nasilja. Kada govorimo o ratnom silovanju možemo reći da je ono oblik muškog nasilja nad ženama i oblik ratnog nasilja te se ono definira kao istodobno i „spolni i ratni zločin”. (Mladenović 1994: 4) Parolu koju sam istaknula nakon samog naslova: "Tijelo žene je bojno polje" sugerira patrijarhalnu simboliku koja označuje žensko tijelo kao teritorij svakog muškarca. Kao što je vojnik vojniku neprijatelj, tako je i žensko tijelo neprijatelj svakog muškarca u ratu. S. na svojoj vlastitoj koži osjeća udarce i silu jačeg spola. Zna da im se ne može oduprijeti, jer će nositi određene posljedice. Ona je u položaju da trpi mučenja.

Zadnje čega se sjeća jesu udarci, kako je vojnik udara po licu jednom, još jednom, još jednom... (Drakulić 1999: 66)

5.1. Osobine silovanja u ratu prema Susan Brownmiller

Imam oružje, imam i batinu

*jedno za posao, drugo za zabavu.*⁸ (Brownmiller 1995: 33)

Dokle god bude patrijarhalnog sistema u društvu, silovanje u ratu će postojati i žene će biti žrtve. Postavlja se pitanje koji kriteriji patrijarhalnog sistema utječu na postizanje takve vrste nasilja, odnosno koje su osobine silovanja u ratu. Susan Brownmiller u svojoj prvoj feminističkoj studiji o silovanju u ratu određuje tri vrste osobina. Osobine

---

⁸ radi se o vojničkoj pjesmi, kao što možemo uočiti istaknuta pjesma sugerira doslovno i simboličko značenje oružja u kojem je vidljiva dominacija muškoga spola

koje navodim oprimjerit ću citatima iz romana *Kao da me nema* kako bih što vjerodostojnije prikazala kako su i na koji način žene silovane u ratu.

Prva osobina odnosi se na silovanje koje je učinjeno ispred obitelji ili ispred drugih ljudi, na javnome mjestu. U romanu *Kao da me nema* ova se osobina očituje u prikazu žene koja opisuje kako su joj kćer silovali ispred njezinih očiju. Tjerali su je da gleda taj stravični zločin, bila je bespomoćna išta napraviti da spasi svoju kćer od zločinaca. Drakulić u knjizi navodi:

Meni su pred očima osramotili kćer. Tjerali su me da gledam.
(Drakulić 1999: 58).

Ova osobina ima svrhu poniženja slabijeg spola pred očima javnosti, napose pred vlastitom obitelji.

Druga osobina odnosi se na već ranije spomenuto, a to je grupno silovanje koje se odvija nad bespomoćnom ženom. Žena je višestruko silovana od strane muškaraca.

Bilo ih je nekoliko. "Učinili su mi to na mome vlastitome bračnom krevetu", kaže, "to mi je bilo najgore." (Drakulić 1999: 57)

Treća osobina odnosi se na najgori mogući čin, a to je smrt žrtve. Nakon višestrukog silovanja, počinitelji naposljetku ubijaju svoj "plijen" i okončavaju svoj čin.

Na kraju su je... ubili. (Drakulić 1999: 58)

5.2. *Osnovna pravila rata prema Ruth Seifert*

Osim glavnih osobina u ratu koje sam istaknula, a važni su za analizu spomenutog djela, potrebno je istaknuti i osnovna "pravila rata"⁹ koje ističe Ruth Seifert u svojoj knjizi *Rat i silovanje*. Postoji nekoliko točaka, odnosno pravila koji sugeriraju na patrijarhalnu moć muškaraca nad ženom, posebno u ratnom vremenu. Žene su u ratu objekti kojima upravljaju vojnici. Takvo je stanje u logoru i u "ženskoj sobi", žene se osjećaju poput objekata, nemaju slobodnu volju i vojnici po njih dolaze svaku večer.

Našla se u skladištu žena, u prostoriji u kojoj su ženska tijela uskladištena za upotrebu muškarcima. (Drakulić 1999: 70)

One su u podređenoj službi i moraju opsluživati vojnike, od osnovnih radnji kao što su hranjenje, oblačenje, čišćenje pa sve do ekstremnih kao što su seksualne, a u ratu se to odnosi na silovanje. Žene se tretiraju kao muškarčevo vlasništvo, a izuzetci su žene vojnika koji imaju privilegije, a to se posebno odnosi na izbjegavanje ratnog silovanja. U romanu *Kao da me nema* ovaj primjer možemo oprimjeriti likom N., kuharicom koja u "ženskoj sobi" donosi večeru te se o njoj brine. Njezin muž je čuvar skladišta u logoru te zbog toga ima status privilegirane žene. Ona ostalim djevojkama donosi hranu, prenosi im informacije "izvana" te im pokušava odagnati misli od strašnog zatočeništva.

N. lomi kruh na komade i odjednom im se svima čini kao da nije rat i kao da nisu u logoru. I ona sjedi među djevojkama. Ne jede, samo

---

⁹ preuzeto sa stranice: www.sostelefon.org.rs/.../10.%20Silovanje%20u%20ratu.doc, posjet 29. lipnja 2016.

gleda kako se vesele tom komadiću svježega kruha koji je upravo ispekla za njih, za žene koje je napustio bog. (Drakulić 1999: 74)

Za razliku od ostalih žena u logoru, N. je imala mogućnost izbora. Njezin se izbor sastojao u tome želi li prema ostalim ženama u sobi biti dobra ili okrutna. Ona je odabrala da bude dobra, da se brine o njima, da im donosi kruh i sapun te da ih tješi. No, autorica smatra kako je i sama N. zarobljenica logorskog sistema. Ona ima izbor, ali nema slobodnu volju i ne može slobodno raspolagati svojim životom.

Vratimo se na osnovna "pravila rata". Kao što sam prethodno istaknula postoji nekoliko pravila rata koja se odnose na silovanje. Svako spomenuto pravilo oprimjerit ću citatima iz romana *Kao da me nema* kako bi teoretsko gledište dobilo svoju svrhu u književnom smislu.

5.2.1. Silovanje kao instrument

Prvo pravilo odnosi se na silovanje kao instrument rata, genocida i etničkog čišćenja. U svakom ratu vojnici uništavaju neprijateljski teritorij, spaljuju kuće, pljačkaju, ruše i uništavaju kulturne i religiozno vrijedne spomenike, ubijaju vojnike i civile. Osim spomenutih zločina, ono što je središte ovoga pravila jest silovanje žena kao jedan od načina osvajanja teritorija neprijateljske strane. Silovanja se odvijaju pred očima vlastite obitelji kako bi poniženje bilo veće te samim time onemogućuje neprijateljskoj strani da se vrati na svoj posjed, na mjesto poniženja, tj. osigurava se etničko čišćenje. Umjesto da neprijatelj ubije svoju žrtvu, on ju obilježava najvećim mogućim činom, silovanjem, kako bi rana što duže opstala na tijelu žrtve. Materijalno uništenje vlasništva protivničke

strane može se usporediti s uništenjem žene, kao vlasništvom obitelji. Ako vojnici odvedu ženu iz njezine obitelji svi će znati zašto je žena odvedena, s kojim ciljem. Na početku romana vojnik ulazi u S.-in stan te ju odvodi u logor. U trenutku kada je vojnik kročio u njezin stan ona je svjesna da ju je rat obuzeo i da ne može natrag.

Ona je svjesna da je to što upravo gleda lice rata. Naprosto netko otvori vrata stana i rat uđe u život, u čovjeka. Zna da od toga časa između rata i nje više nema prepreka. (Drakulić 1999: 20)

Time započinje njezino tamno "putovanje" rata.

Ustaje i opipava pušku. "Spremite se", kaže službeno, "idete na put." (Drakulić 1999: 21)

5.2.2. Silovanje kao čin komunikacije

Drugo pravilo odnosi se na komuniciranje s neprijateljskom stranom. Naime silovanje u ratu je čin komuniciranja neprijateljske strane. Neprijatelji šalju poruku drugoj strani da su vidno oštećeni, a ponižavanje žena uspoređuje se s ponižavanjem muškaraca druge strane. Iskustvo je pokazalo da je mit o muškom zaštitniku koji je oživio u gotovo svakom ratu ništa drugo nego obični mit. To nipošto nije kulturni imperativ za zaštitu žena od ratova i njihovih posljedica. To ne znači da ovaj mit nema društveni učinak i da nije psihološka realnost za mnoge muškarce. U načelu, žene su uvijek izložene posljedicama rata. Osim toga, kao što sam već navela, silovanje žena nosi određenu poruku. Brownmiller u svojoj studiji ističe: „Čin koji je izvršen nad njenim

tijelom ustvari je poruka muškarcu muškarcu, živi dokaz pobjede jednog, a neuspjeha i poraza drugog'''. (Brownmiller 1995: 39)

Francuski etnolog i antropolog Claude Levi-Strauss navodi tri vrste temeljnih odnosa ili komunikacija među ljudima, a to je putem razmjene riječi, dobara i žena. (Hodžić 2008: 932) Po pitanju razmjene žena, jedan muškarac daje svoju kćer ili sestru drugom muškarcu i one su na taj način "znaci" koji se razmjenjuju te činom udaje muškarci razmjenjuju poruke. Na sličan način se odvija i razmjena žena u ratu. Muškarci odašilju poruku drugoj strani te obilježavaju ženu seksualnim nasiljem.

Tajni znaci onoga što tako pogrešno nazivaju svojom "sramotom".
(Drakulić 1999: 59)

5.2.3. Silovanje kao kreiranje muškog identiteta

Treće pravilo odnosi se na konstruiranje muškosti putem silovanja. Od davnina je polazak u vojsku za muškarce označavalo potvrđivanje njihove muškosti i vojna služba je ispunila simboličku funkciju obrednog prolaza u kojemu su mladi ljudi u konačnici razvili muški identitet. Konceptija muškosti važna je za vojsku, ali i za odnose između vojske i društva u cjelini. Vojna profesija povezana je s koncepcijom muškosti koja se razlikuje od naroda do naroda te ona uključuje konotaciju moći, dominacije, erotike i seksualnosti. Ako pogledamo sliku muškosti koje su još uvijek na snazi u zapadnim društvima, vidimo da je ono što se definira kao "muški" gotovo neodvojivo povezano s heteroseksualnosti i njenog monopola nad nasiljem. Muško se nasilje prije svega odnosi na seksualno nasilje nad ženama, a silovanje u ratu postaje pitanje muške časti. Kada vojnici noću dolaze po S. jedan vojnik je uplašen, čini se da je

tek ušao u rat i da se počinje nositi s posljedicama koje mu rat donosi. U sobi su bila još dvojica koja su ga ohrabrivala:

Pokaži joj što je muško. (Drakulić 1999: 78)

Drakulić napominje da je znak slabosti među posjetiteljima "ženske sobe" ako se vojnik u prisutnosti žene ne svlači. On je tek dječak koji se treba razviti u "pravog" muškarca, koji treba izgraditi svoj muški identitet. Nakon što mladi vojnik nije uspio izvršiti okrutni čin dolazi drugi vojnik i pokazuje svoju muškost.

Drugi vojnik ulazi, gura maloga van sobe. Ne gubi vrijeme, ne troši riječi. Pokreti su mu grubi. Viče joj: "Kurvo, kurvo, kurvo!"
(Drakulić 1999: 79)

5.2.4. Silovanje u ratu ne bira svoju žrtvu

Naposlijetku, posljednje pravilo prema Ruth Seifert odnosi se na silovatelje koji ne biraju svoje žrtve, „silovanje nije agresivni seksualni čin, već seksualizirana agresija". (Mladenović 1998: 3) Bitno je istaknuti da je cilj svakoga silovanja u ratu prvenstveno poniženje žrtve te depersoniliziranje žene. U ovom kontekstu važno je da je žrtva žena i da je određena nacionalnošću, bez obzira na njezinu životnu dob te fizički izgled. U ratu u Bosni i Hercegovini najmlađa žrtva imala je samo dvanaest godina. U romanu *Kao da me nema* lik A. je najmlađa sudionica rata. Iako tvrdi da ima petnaest godina, ostalim ženama je jasno da jedva ima trinaest. Ona zamišlja da je već odrasla, rat ju je učinio odraslom.

Naglo, preko noći vojnici su od te djevojčice napravili ženu. (Drakulić 1999: 81)

Vojnici u ratu uglavnom nasumično biraju žrtve, žrtve koje imaju pogrešnu krv.

Od trenutka kad su se naoružani muškarci pojavili u njihovu selu, svaka od njih prestala je biti osoba. A sada su to još manje, sada su svedene na skupinu sličnih stvorenja ženskoga roda, iste krvi. I jedino je krv važna, ispravna krv vojnika protiv pogrešne krvi žena. (Drakulić 1999: 77)

6. Silovanja u Bosni i Hercegovini

Roman *Kao da me nema* Slavenke Drakulić zasniva se na dokumentarističkoj građi, napose na usmenim i pisanim svjedočanstvima žrtava silovanja u jugoslavenskim ratovima stoga je potrebno nešto više reći i o silovanju u Bosni i Hercegovini te kako su određene feministice tumačile masovna silovanja u jugoslavenkim ratovima.

Kada je počeo rat, Jugoslavija je postala sve relevantnija za feminizam diljem svijeta. Kao što sam u ranijim poglavljima spomenula, u povijesti se masovno prešućivalo nasilje nad ženama u ratu. U Bosni, silovanje i seksualno porobljavanje označavalo je politiku i sustavan instrument rata, s ciljem da se uništi ugled i dostojanstvo svake žene, da joj se usadi strah kako bi šutjela u svojim zajednicama. Međutim, brojne su žene progovorile o svom mučenju i nehumanom porobljavanju i silovanju u raznim gradovima Bosne, što je dovelo do brojnih suđenja na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju, a silovanje je

postalo zločin protiv čovječnosti. U ljetu 1992. međunarodna je javnost objavila vijest o masovnom silovanju žena muslimanskih imena u ratu u Bosni i Hercegovini. Prvi put se dogodilo da je javnost progovorila o strašnom činu silovanja i da nije prešutjela. Feministice su taj medijski proces doživjele kao događaj koji pažnju posvećuju skandalu, a ne ženama koje su doživjele na vlastitoj koži najveću moguću patnju. No unatoč feminističkim kritikama „mnoge su institucije počele gledati na silovanje u ratu kao ozbiljan zločin te su mnoge ženske organizacije u svijetu pokrenule podršku ženama u ratnom području". (Mladenović 1998)

Prilikom pojašnjenja određenih teoretskih navoda uglavnom sam se referirala na feminističke teoretičarke koje su dale svoje uvide u ratno iskustvo silovanih žena te sam ih pokušala oprimjeriti citatima iz romana koji su središte ovoga diplomskog rada, kako bi samo shvaćanje teoretskog gledišta bilo što razumljivije. U nastavku donosim analizu romana *Kao da me nema* Slavenke Drakulić te pokušavam поближе opisati traumatska iskustva silovanih žena u ratnom razdoblju. Osvrćem se na dokumentarističku građu koja je autorici pomogla u nastojanju da roman поближе dočara čitateljima. Također ću se osvrnuti na psihanalitički pristup, ali i pokušati uspostaviti korelaciju sa svjetskom književnosti, napose s viktorijanskim razdobljem u kojem su žene posebno bile podređene od strane muškaraca, nisu imale pravo glasa te su prikazivane kao "vile kućnog ognjišta".

7. Kao da me nema

Slavenka Drakulić u svojem četvrtom romanu donosi tematsku poveznicu s ostalim njezinim tekstovima i esejima koje je „objavila tijekom devedesetih godina, a ticali su se ratnih tema”. (Zlatar 2004: 112) Njezin opus možemo podijeliti na dva tematska dijela, onaj koji se tiče njezine privatnosti, a odnosi se na zdravstvene probleme povezane s bubrežima, dijalizom te transplantacijom, te drugi dio koji je povezan s ratnom tematikom i političkom situacijom koja se događa u Hrvatskoj. No, skoro u cijelom njezinom opusu, počevši od romana *Hologrami straha* u kojem spomenuta autorica otvara ciklus autobiografske i biografske pripovjedne proze, proteže se tematika koja objedinjuje tijelo i tjelesnost, bol i bolest, te silovanje žena ili suđenja ratnim zločincima.¹⁰ Tema koja nas ovdje zanima je ona ratna, prožeta njegovim strahotama. Poznato je da je Slavenka Drakulić emigrirala iz Hrvatske 1990. (početkom rata) te se odselila u Švedsku. Možemo pretpostaviti da je autorica pisala o ratnim događanjima koje nije doživjela i proživjela, već koje je napisala na temelju svjedočanstava, razgovora i intervjua, a sama njezina knjiga je *posveta svim silovanim ženama*, kako je jednom istaknula u razgovoru s novinarkom Barbarom Matejčić.¹¹ Ovakvu njezinu izjavu možemo protumačiti kao svojevrsnu osudu svim zločincima koji su napravili takav stravični zločin prema ženama, slabijem spolu, ali i svim ženama koje dandanas šute o svojim iskustvima tijekom rata. Autorica svjesno naglašava u svome romanu:

Šute... Kako mora da im je teško živjeti s tim teretom, s tom vrstom straha. (Drakulić 1999: 59)

¹⁰ usp. <http://www.books.hr/dossier/slavenka-drakulic>, posjet 7. srpnja 2016.

¹¹ usp. <http://www.h-alter.org/vijesti/patnja-kao-fikcija>, posjet 7. srpnja 2016.

Pišući o ratnoj tematici, napose o silovanju logorašica u Bosni Drakulić napominje da ona piše o temama koje ju uznemiruju, a samom tom izjavom možemo pretpostaviti da njezino pisanje o ratu može biti svojevrsna terapija. Ona napominje da ju pisanje o nečemu što nije proživjela ne čini manje vrijednom jer je sama

pretpostavka da je lakše opisati nešto što si doživio vrlo često i uglavnom naivna. Pisanje je alkemijski proces, kako kaže Danilo Kiš. I nema nikakve koristi od toga da se otkriva "recept" jer je proces ionako individualan i ne može se kopirati. Rekla bih da je osobno iskustvo pritom najmanje važno.¹² (Drakulić, 2012)

Roman *Kao da me nema*, kao što smo u prethodnim poglavljima mogli uočiti bavi se izrazito dramatičnom temom silovanja logorašica u Bosni. Ono što je posljednji rat na području bivše Jugoslavije spojio su „dva vida traumatskih iskustava, a to su trauma rata i silovanje kao ratna taktika". (Korljan 2011: 413) Bitno je spomenuti da je agresor birao sam svoje žrtve, a to su Muslimanke i Hrvatice, pripadnice druge nacionalnosti, druge krvi. To su bile „nesrpkinje na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske". (Korljan 2011: 414) Upravo je naziv "bosanski slučaj" postao poznat nakon što je javnost progovorila o masovnom silovanju muslimanski i Hrvatica na području Bosne, a njezine posljedice su izvukle na površinu zaboravljena silovanja koja su se događala tijekom i nakon Drugoga svjetskoga rata. Rat je mnogima prouzrokovao strašne posljedice i mnoge su logorašice godinama iz straha šutjele o svojim iskustvima tijekom rata, sve do ljeta 1992. kada je javnost napokon progovorila. O toj dramatičnoj temi posljednjih se godina masovno

---

¹² usp. <http://www.6yka.com/novost/31753/slavenka-drakulic-pisem-o-temama-koje-me->, posjet 7. srpnja 2016.

progovaralo i medijski prezentiralo iz perspektive raznih svjedočanstava, ali prvi put se suočavamo s „romaneskom obradom iste tematike“. (Pogačnik 2002: 14) Radi se o „hibridnom žanru koji spaja dokumentarističku građu na temelju koje je nastala fikcija te ona u prvi plan stavlja simulaciju dokumentarističke metode“. (Pogačnik 2002: 14)

7.1. Pripovijedanje u 3. licu

Cijeli je roman ispričovijedan u trećem licu koje je povremeno u kurzivu prekidano pripovijedanjem u prvom licu, tzv. prvoosobnom refleksijom. (Pogačnik 2002: 15) Iako je u ovome romanu pripovijedanje u trećem licu u prvome planu, ipak se može uočiti ispreplitanje i smjenjivanje osobnih zamjenica "ja" i "mi", u značenju kolektiva i osobnog iskustva. Autorica u svome romanu nije htjela zanemariti činjenicu da je roman proizašao iz osobnih svjedočenja žrtava silovanja. "Ja" u cijelome romanu ima funkciju proizvodnje autentičnosti, istinitosti i vjerodostojnosti, a sve u cilju da se utvrdi i dokaže da je tekst utemeljen na neposrednom, osobnom iskustvu. U romanu se to očituje prikazom S. koja se na početku romana suočava s prvom ratnom situacijom, a to je ulazak mladića u njezin stan. Dok je u bolnici u Stockholmu ona se prisjeća kako nije zaključala svoja ulazna vrata.

To mi ionako ne bi pomoglo, misli S. dok leži u bolnici u Stockholmu.

Po tko zna koji put vraćam se na taj trenutak, a još uvijek nisam sigurna da razumijem kako se sve to dogodilo. (Drakulić 1999: 20)

Osobna zamjenica ima dublji osjećaj iskustva žrtve, ona nas uvodi u njezin najintimniji dio. Kao što možemo uočiti, to su uglavnom kratke misli pisane kurzivom i manjim slovima u odnosu na ostatak romana. Te

misli su S.-ine misli i riječi koje imaju privid intervjuirane osobe. Novinar ispituje, a ispitanik odgovara, iako se u ovom romanu "odgovori" promatraju kao osjećaji koji se dodatno objašnjavaju.

Zamjenica "mi" odnosi se na kolektiv, zajedničko i jedinstveno iskustvo svih žrtava. „Ta dva postupka omogućuju autorici da istovremeno govori u ime drugih, ali i da svom govoru da autoritet istine". (Drezdić, Žarkov 2006: 298) Autorica se i u prvom licu jednine i u trećem licu množine najčešće poistovjećuje sa žrtvom, a iskustva koja ona predstavlja zasnovana su na poziciji žrtve. (Drezgić, Žarkov 2006: 298)

Iako su ispreplitanja prvoga lica jednine i trećega lica množine u manjim navratima u romanu, sama autorica naglašava isticanje pripovijedanja trećega lica množine. Ona ističe kako joj je „prvo lice bilo preblizu dokumentaristici i svjedočenju" te se morala odmaknuti i udaljiti od takvog načina pisanja. (Zlatar 2004: 112)

7.2. *Anonimnost aktera*

Nije čudno što su likovi u cijelome romanu označeni samo početnim slovima, jer radi se ipak o dokumentarističkoj građi i razumljivo je da je autorica željela sačuvati anonimnost svjedokinja prilikom pisanja romana. Takva anonimnost aktera podrazumijeva njihovu slabost u iznošenju svojih priča, na njihovu bojznost i šutnju. Njihove priče postaju kolektiv, postaju priče i onih žena koje nisu mogle ispričati svoju priču, i onih koji i danas šute o tim stravičnim događajima koja su se dogodila tijekom rata. Njihove priče postaju važne za cijelu

zajednicu, unatoč socijalnim predrasudama i tabuima koji imaju izrazit utjecaj prilikom iznošenja takvih ekstremnih slučajeva kao što je silovanje žena tijekom rata.

Također, bilježenje glavnih aktera u romanu ima još jedno značenje, ono sugerira pronalaženje bilo koje osobe u tom jednom označenom slovu. Bilo tko od nas može se staviti u poziciju glavne junakinje te se tako poistovjetiti sa žrtvom. Isto tako, to slovo predstavlja i simbolizira gubitak identiteta silovane žene koje možemo usporediti sa samim naslovom *Kao da me nema*. Nekoliko puta u romanu možemo naići na tu, nazovimo, "frazu" koja sugerira rascjep i gubitak identiteta.

Kao da me nema, misli. Kao da više nisam tu. (Drakulić 1999: 65)

U svojim patnjama i traumatičnim iskustvima zatočeništva i silovanja žrtve si nastoje odgovoriti na pitanje: "Kako da prestanem postojati u ovom svijetu tame i mraka? Kako da me nema?" (Korljan 2011: 417) Postavljaju si pitanje što je potrebno učiniti da nestanu, da postignu *kao da me nema*.

Drakulić je kao novinarka i publicistkinja motiv silovanja uvrstila u svoje esejske i novinarske tekstove, no ona vjeruje da je proza novi, drugačiji način izražavanja traume silovanja, upravo zbog razvoja dramatičnosti, osjećajnosti, a sve to pridaje autentičnosti i istinitosti događaja. (Omeragić, 2015: 283) Uvodeći anonimnu junakinju koja svjedoči svojim pričama putem žene S., Drakulić koristi u svom romanu jednu od „pripovijednih metoda svjedočenja" (Omeragić, 2015: 283), a istaknuti roman postaje jedan oblik ženskog dnevnika u kojemu je ispričana i ispisana preživljena trauma žrtve ratnog silovanja. Roman je ispričovijedan u rasprsnutim, kratkim, odsječnim i izlomljenim

rečenicama, sa simbolikom i motivima često korištenim u ženskoj književnosti. (Omeragić, 2015: 283)

7.2.1. *Živa glava* Julienne Eden Bušić

U ovome poglavlju istaknula bih još jednu knjigu koja govori o svjedočenju junakinje koja je žrtva silovanja, ovoga puta u Hrvatskoj, u gradu Vukovaru. Radi se o romanu *Živa glava* Julienne Eden Bušić, autorice koja je rođena u Americi, ali se udala za hrvatskog emigranta i političkog aktivista Zvonka Bušića. Njezin roman nosi specifičan naslov *Živa glava*. Kako autorica objašnjava naslov romana predstavlja situaciju u gradu Vukovaru, za vrijeme i poslije rata. Po riječima njezine junakinje, kada se u Vukovaru pitalo „Kako ste?“, jedini mogući odgovor bio je „živa glava“ i to je autorici dalo ideju za naslov romana. Sintagma *živa glava* u mnogočemu je dobra zbog toga što je junakinja ostala živa, a također joj je i glava ostala *živa*, što bi značilo da nije potpuno potonula u svijet depresije, već je bila puna osjećaja i života, ponajprije zbog svoga supruga, ali i djeteta.

Kao što je Slavenka Drakulić svoj roman nasloвила sintagmom *Kao da me nema*, što zasigurno simbolizira osjećaj rascjepa ženskog kolektivnog, ali i individualnog identiteta, tako i Julienne Eden Bušić svojim naslovom *Živa glava* donosi jedan novi, borbeni stav žene koja ulazi u bitku za pravdu. Julienne Eden Bušić, jednako kao i Slavenka Drakulić, svoju junakinju naslovljava samo jednim slovom, S. Radi se o Snježani M., stvarnoj osobi iz Vukovara koja je proživjela strašan čin silovanja. Unatoč ratu, S., zajedno sa svojom obitelji, ostaje u Vukovaru tijekom opsade grada, no ubrzo biva zarobljena u srpsko zarobljeništvo

gdje počinje njezino tamno putovanje rata. I Bušićkina junakinja preživljava strahote silovanja, no ona pravi još jedan veliki korak, a to je borba za pravdu. Želi dovesti na sud sve one koji su joj nanijeli štetu, fizičku i psihičku bol. Kao što sam nekoliko puta u romanu spomenula, žena se poima kao muškarčevo vlasništvo. Bušićkina junakinja se vraća u suvremeni Vukovar i zatiče svoje silovatelje kako se slobodno kreću gradom. S. odlučuje tužiti svoje silovatelje, želi da pravda bude zadovoljena, no to nije nimalo lagan zadatak. Silovatelji bivaju proglašeni nevinim za sve ono što su napravili S.

Autorica u ovome romanu otvara veliko egzistencijalno pitanje, pitanje odabira života. Postavlja se pitanje je li S. zaista trebala odabrati život ili bi bilo bolje da je umrla u okovima muškaraca. Ono što je temelj cijeloga romana jest upravo odabir života. Autorica u svoj roman uvodi još jedan lik, a to je lik malene bebe koju je S. željela. Beba S. vraća u sadašnjost, vraća ju u stvarnost. Prošlost jest bolna i nikada ju ne smije zaboraviti, ali isto tako beba je simbol života, ljubavi i nade u bolje sutra. Kao što i S. u romanu *Kao da me nema* odabire život, ona prihvaća dijete, privija ga uza se i doji ga, tako i junakinja u romanu *Živa glava* shvaća da je jedina iskrena prava ljubav ona koja je blizu nas, a to je upravo beba koja predstavlja simbolički lajtmotiv cijele priče. Ona je željna majke, dojenja, željna je života.

7.3. Rascjep identiteta

Spomenula sam pojam identitet. U ovome radu ne osvrćem se toliko na sam pojam identitet koliko na temeljni motiv ratnoga silovanja te traumu koja je proizašla iz tog motiva, no kako se cijeli autoričin opus

temelji na tijelo i tjelesnost osvrnut ću se ukratko i na identitet, odnosno na rascjep identiteta u romanu, jer je i u ovom romanu on naglašen. Kao što je i smjenjivanje prvoga lica jednine i trećega lica množine u romanu simbolizirano osobnom perspektivom i kolektivnošću, tako je i svaki čovjek personalno i socijalno/društveno biće, a pojam identiteta povezan je s pitanjem o odnosu individue i samoga društva.¹³ U velikom *Rječniku hrvatskoga jezika* Vladimira Anića pojam identitet definira se dvojako. Prva definicija označava „potpuno isto, odnos po kojemu je u različitim okolnostima nešto jednako samo sebi, istovjetno sa samim sobom”, (Anić 1996: 260) dok se druga definicija odnosi na „ukupnost činjenica koje služe da se jedna osoba razlikuje od bilo koje druge (ime prezime, opis itd.)”. (Anić 1996: 260) Ova potonja definicija odnosi se na identitet koji je opisan u romanu. Svaka se osoba razlikuje od druge osobe. Problem je što učini kada dođe do rascjepa identiteta, kada se on počne gubiti. Postoji povezanost identiteta između dokumentarističke građe i stilizirane romaneskne obrade, a to je sustavni raskol, odnosno rascjep ženskog identiteta. Budući da se radi o dokumentarističkoj obradi, govorimo o rascjepu individualnog i kolektivnog ženskog identiteta.

Postoji nekoliko faza rascjepa identiteta u kojemu žena prolazi svoj raskid sa samom sobom.¹⁴ Prva faza odnosi se na negaciju, na negiranje rata. Žena ima osjećaj kao da se to njoj ne događa, misli da joj ne može nauditi netko njoj blizak, poput starog prijatelja, rođaka, susjeda i sl. S. na početku romana čeka kada će joj na vrata pokucati vojnici i odvesti je u logor ili učiniti nešto još gore, ali ona misli kako oni nemaju što raditi kod nje, očekuje da će ju vojnici zaobići.

---

¹³ usp. <https://www.scribd.com/doc/63115978/Pojam-identiteta>, posjet 7. srpnja 2016.

¹⁴ usp. Korljan, Josipa, *Ka(k)o da me nema? Silovanje kao dokumentaristička i književna tema*, posjet 11. srpnja 2016.

Vrijeme prolazi, a još se nitko nije pojavio na njenim vratima. Ipak, ne usuđuje se izaći iz škole. Još uvijek misli da, osim zlata, kod nje nemaju što tražiti. Misli da će je vojnici samo zoabići. (Drakulić 1999: 19)

S. je u zabludi i ne shvaća da cijelo vrijeme laže samu sebe, negirajući svjesno stanje rata. Na kraju vojnici dolaze po nju i ona upada u zamku rata.

Sljedeća faza odnosi se na shvaćanje, na spoznaju da rat ipak postoji, da ih je snašao. Žene razmišljaju o pokušaju bijega iz svog zatočeništva, ali ono završava neuspjehom koje je obilježeno traumatskim ranama i iskustvom mračnoga rata. Dok se S. nalazi u logoru, ona pomišlja na bijeg, ali shvaća da je to uzaludno i da je osuđena na logorski život pun patnje.

Prvi put pada joj na pamet bijeg. Bilo bi dovoljno ustati i potrčati prema šumi i trčati dok ne pobjegne ili je ne sustigne metak. Možda bi stigla do šume. Ali S. se boji šume, sigurna je da bi se u njoj izgubila... Zna da je izložena i da ne može učiniti ništa da se zaštiti, baš ništa. (Drakulić 1999: 38)

Naposlijetku dolazimo do treće faze u kojoj se žena dijeli na dvoje. Ona više ne osjeća sebe kao potpunu osobu, već je odijeljena od svojega ja. U njezin život ušla je neka bolest koja ju razjeda i ona se osjeća zaposjednutom, osjeća da nešto drugo upravlja njome.

S. opaža da više nema svoje volje, nju zamjenjuje nešto drugo, kao da neki automat u njoj preuzima komandu nad tijelom i ono se miče i reagira mimo nje. (Drakulić 1999: 62)

Obrambenim mehanizmima pokušava izbjeći vanjske traumatske podražaje. S. nakon silovanja osjeća da više nije svoja. Njezino stanje se pogoršalo i ona je razdijeljena na dva dijela, čini joj se da nije više čitava.

Jasnije nego ikada do sada, osjeća da joj je oduzeto pravo na sebe, da je konačno potpuno razvlaštena. (Drakulić 1999: 68)

Sve navedene faze ključne su za potpuni rascjep ženskog identiteta, kako individualnog, tako i kolektivnog. Kao što možemo uočiti i S. je prošla kroz sve tri faze te se na kraju suočila s ratom i postala živi objekt u kojoj nema više volje za životom. Njezina ju je dvojnica obuzela te je ona svedena na puko preživljavanje. U sljedećem poglavlju ću se osvrnuti upravo na to puko preživljavanje u ratu. Zašto je ono važno i na koji način žrtve rata preživljavaju u surovom, mračnom svijetu? U ovome poglavlju pomoglo mi je teoretsko gledište kliničkog profesora psihijatrije na Sveučilištu Yale te psihoanalitičara u privatnoj praksi, Dori Lauba¹⁵, koji je kao petogodišnji dječak u lipnju 1942. godine protjeran zajedno sa svojim roditeljima iz svoje kuće u Czernowitzu, u Rumunjskoj. Dvije su godine živjeli u koncentracijskom logoru i getu. Njegova oca su njemački vojnici oteli i Dori ga više nikada nije vidio. Kada se njemačka vojska povukla godine 1944. Dori i njegova majka bili su slobodni za povratak kući. Tada su otkrili da su mu djed i baka još

---

¹⁵ usp. Dori Laub, "Truth and Testimony: The Process and the Struggle", in: *Trauma: Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1995., pg 61–75., posjet 12. srpnja 2016.

uvijek živi. Ipak, godine 1950. Dori je emigrirao u Izrael s majkom, bakom i djedom te je kao tinejdžer razvio interes za psihijatriju i psihoanalizu, a interes za njegovim dramatičnim iskustvima djetinjstva tek će kasnije iznijeti na vidjelo, potaknuto ključnim događajima u povijesti Izraela. Godine 1979. bio je suosnivač filmskog projekta "Holokaust preživjelih" koji je kasnije postao video arhiva za svjedočanstva o holokaustu na Yaleu. Dori Laub često drži predavanja o holokaustu. Njegov rad o traumi nedavno je proširen do studija o preživjelim žrtvama etničkog čišćenja u Bosni i drugih genocida. Koautor je knjige *Kriza svjedočenja u psihoanalizi, književnosti i povijesti*.

7.4. Pričanje kao preživljavanje ili šutnja kao štit?

Prema Laubu, žene koje su preživjele traumatsko iskustvo silovanja, napose onoga ratnog, ističu kako su htjele preživjeti samo kako bi ispričale svoju priču, no on također ističe da njihovo pričanje o traumatskom iskustvu donosi proces preživljavanja i u trenutku traumatskog iskustva, što znači da žrtve žele da cijeli svijet čuje što su iskusile na vlastitoj koži, što su im zločinci sve uradili. Preživljavanje se odvija i u "ženskoj sobi", gdje žene prvi put progovaraju o iskustvima silovanja. S. ima osjećaj kao da prvi put progovaraju o tome, a njihove im riječi jedva prelaze preko usta. Ona se pita kako je moguće preživjeti u takvim strašnim uvjetima, u takvim mukama koje su prouzrokovane ratnim silovanjima.

S. sluti da se ovdje radi o tome da je instinkt preživljavanja najviši zakon postojanja. (Drakulić 1999: 58)

Ona još nije spremna na to pristati. S. primjećuje da žene također govore i putem šutnje. Laub ističe da je imperativ pričanja o iskustvu silovanja nastanjen nemogućnosti govora, te na taj način šutnja o istini prevladava. Žene se boje ispričati svoju priču, jer ako to učine neće se više moći vratiti svojim obiteljima.

Šute...Kako mora da im je teško živjeti s tim teretom, s tom vrstom straha. (Drakulić, 1999: 59)

Žene i nakon što prežive svoja traumatska iskustva i dalje šute. Boje se svjedočiti, neki jedva govore o tome, čak i one žene koje su neprekidno govorile o silovanjima osjećaju da su rekle vrlo malo. Preživjele žene koje ne ispričaju svoju priču postaju žrtve iskrivljenog sjećanja, a njihova šutnja služi produljenju njihove tiranije. (Laub 1995: 64) Što duže priča ostaje neispričana, ona biva više iskrivljenija u percepciji žrtve, pa tako preživjela žrtva nakon nekog vremena sumnja u realnost stvarnih događaja. Dok je u Zagrebu, u izbjegličkom logoru, S. govori J. da je sve to bio samo ružan san, neka zaboravi na taj san jer je sada slobodna. Ona smatra kako uskoro više neće s kim imati razgovarati o logoru, o životu u logoru, a silovanje će otići u zaborav. Kao da im se ništa nije dogodilo.

Govorit će se: logori, mučenja, streljanja i slične stvari. A žene će sve to slušati zatvorenih usta.... Šutnja nas štiti, ali štiti i silovatelje, misli S., nesigurna bi li sama bila spremna progovoriti o tome. (Drakulić 1999: 140)

Postavlja se pitanje je li šutnja zapravo njihov štit od sigurnosne zone ili je to njihov način da prežive ovu surovu realnost.

U ovome poglavlju istaknula bih knjigu *Ono što ostaje od Auschwitz* talijanskoga filozofa Giorgia Agambena koji donosi svjedočenja preživjelih žrtava koji su bili zatočeni u Auschwitzu. U prvom poglavlju naslovljeno *Svjedok* Agamben donosi svjedočanstva preživjelih logoraša i njihovoj potrebi za svjedočenjem posebno ističući svjedoka Primo Levija koji se u ratu pridružio talijanskim partizanima, a godine 1943. biva zarobljen. Budući da je bio židovskog porijekla odveden je u koncentracijski logor gdje je preživio.

Agamben ističe kako je jedan od razloga koji u logoru mogu siliti žrtve na preživljavanje je postojanje svjedokom. (Agamben 2008: 11) Svjedoci imaju različite okvire svojih iznošenja priča javnosti. Neke žrtve žele preživjeti zbog određene ugodne izlike, pa tako govore kako žele preživjeti zbog ovog ili onog razloga ili cilja. Neki žele preživjeti radi osvete. („Možda se dogodi čudo i oslobode nas. I tada ću se osvetiti, svijetu ću reći što se događalo ovdje unutra”: Sofsky, str. 477) (Agamben 2008: 11) No, kao što i Laub ističe šutnju nekih preživjelih žena, tako i Agamben navodi kako opravdati vlastito preživljavanje nije lak zadatak, stoga neki od preživjelih radije šute.

Primo Levi je tip svjedoka koji neprestano govori o svojim iskustvima u logoru, te je nakon što se vratio kući među svoje prijatelje, neprestano pripovijedao o iskustvu što ga je snašlo. Agamben ističe Levijevo pripovijedanje:

No, tek što sam se vratio iz logora, i ja sam se ponašao upravo tako. Osjećao sam nezaustavljivu potrebu da svakome kažem što sam doživio! Svaka je prilika bila dobra za pričanje svima što sam doživio, kako direktoru tvornice tako i radniku, iako su imali činiti druge stvari.... Potom sam počeo noću pisati na pisačem

stroju...Pisao sam sve noći. I to se drugima činilo još luđim! (*op. cit.*, str. 224 i dalje) (Agamben 2008:12)

Primo Levi ističe kako se on ne smatra piscem, već on piše kako bi svjedočio i rekao istinu koja se događala u zloglasnom logoru.

Vratimo se sada na roman *Kao da me nema*. Za S. je rat došao iznenada, neočekivano joj je "pokucao" na vrata, a došavši u logor i boraveći u skladištu u kojem se nalaze mnogobrojne žene s djecom ona postaje svjesna da se strah i strava gnijezde u ljudima i da pokušavaju tamo zauvijek ostati. Žrtve u logoru od običnih, civiliziranih ljudi postaju zasebne osobe koje se bore za vlastiti život, bore se za preživljavanje. S. promatra situaciju oko sebe i uviđa da se svaka osoba bori za sebe, a to preživljavanje prvi put uviđa kod malenog dječaka koji ne dijeli salamu sa svojom sestrom, unatoč majčinom upozorenju. S. je iznenađena i zapanjena njegovom sebičnošću. Dolazi do zaključka da je maleni dječak već svladao prvu lekciju opstanka u logoru, a to je sebičnost. Kao drugi primjer koji se odnosi na žrtve jedinke koje pokušavaju preživjeti u logoru ističem sukob između žena koje su se posvađale jer nisu bile zadovoljne trampom. Razdor i nesuglasnost dovelo je S. do zaključka da u logoru nema smisla ništa dijeliti međusobno, jer će na kraju ostati bez ičega.

Kao i sve ostale, i ona je s vremenom naučila da kad daš drugom, ponestat će tebi. (Drakulić 1999: 54)

S. se pita nije li i njihova tučnjava znak neke vrste preživljavanja i znak ljudskosti. Nalaze se u situaciji u kojoj ne mogu stalno misliti na smrt, a

njihove svađe, ogovaranja, krađe samo su još jedan oblik zaborava u kojoj se nalaze.

Upravo zaborav postaje ključna točka u preživljavanju, posljednja nada koja će S. i svim ostalim ženama omogućiti da prežive mračni svijet nasilja. Pred njima se otvaraju dvije mogućnosti. Prva mogućnost odnosi se na zaboravljanje prošlosti kako bi preživjele sadašnje zatočeništvo u logoru, dok se druga mogućnost odnosi na negiranje sadašnjosti kako bi očuvale sjećanja i uspomene na život prije logora. Na njima je da odluče kojim putem žele ići. Te dvije mogućnosti u cijelome su romanu snažno suprotstavljene i kontrastirane. S. bira put zaborava, on postaje njezin ključ za preživljavanje.

Jedino što sam u logoru naučila jest važnost zaborava. (Drakulić 1999: 107)

7.5. Pitanje seksualnosti

Još je jedan način preživljavanja vidljiv u istaknutom romanu, a to je bliskost između žrtve i silovatelja, odnosno motiv zaljublivanja. U literaturi se takav način zaljublivanja između žrtve i agresora naziva Stockholmski sindrom¹⁶, no u romanu ne možemo reći da se radi o Stockholmskom sindromu, već o načinu preživljavanja u kojem S. pokušava ostvariti bolje uvjete u logoru postavši ljubavnica glavne

---

¹⁶ izraz Stockholmski sindrom proizašao je iz jedne situacije u kojoj su pljačkaši u Stockholmu pet dana držali četvoricu zaposlenika kao svoje taoce. Nakon nekoliko vremena taoce su uspostavili s pljačkašima emocionalnu povezanost i to toliko snažnu da su nakon otmice stali u njihovu obranu i nisu ništa učinili kako bi se spasili. Danas se taj sindrom odnosi na iskorištavanje žrtve kako bi počinitelj ispunio sve svoje zahtjeve te na taj način dolazi do emocionalnog povezivanja žrtve i počinitelja.

nadležne osobe u logoru, Kapetanu. Njezin intiman odnos prema muškom spolu možemo uočiti odmah na početku romana, gdje se S. prisjeća muškarca s kojim je bila i njihovih intimnih odnosa. Ona je jedina žena u logoru koja govori o "normalnim" seksualnim odnosima. Nijedna od ostalih silovanih žena ne spominju svoje intimne odnose. Postavlja se pitanje hoće li ikada više imati normalni uvid u seksualni život poslije traumatskih iskustava silovanja. Liz Kelly¹⁷, feministica, znanstvenica i aktivistica u području nasilja protiv žena i djece, u svom istraživanju donijela je uvid u žensku seksualnost nakon traumatskih događaja. Naime, ona je došla do zaključka da je većina žena promijenila svoje viđenje i stavove prema seksualnosti, upravo zbog zlostavljanja. Mnoge žene su prilikom seksualnih odnosa očekivale seksualnu prisilu od strane muškaraca. Očekivale su da će muškarci, odnosno partneri reagirati nasiljem u slučaju da se žene opiru seksualnom odnosu. Također, veliki broj žena je seksualni odnos povezivao s osjećajem iskorištavanja, odnosno s prisjećanjem na zlostavljanje, a one su se osjećale "prljavom". Kao što su žene koje je Kelly intervjuirala promijenile svoje stavove po pitanju seksualnosti, tako je i S. počela doživljavati seksualni odnos kao nešto "prljavo". Ona ističe:

Seks u njenom životu podrazumijeva nasilje, nepodnošljivu grubost, odvratnost. Zbog logorskog se seksa osjeća zauvijek uprljanom.
(Drakulić 1999: 108)

Ona se želi očistiti pomoću vode, stalno se pere sapunom i toplom vodom, ali nečistoća tijela ostaje.

---

¹⁷ usp. Kelly, Liz; *Preživjeti seksualno nasilje*, Kruzak i Ženska soba, Zagreb, 2008., str. 201.

7.5.1. Maska kao bijeg od stvarnosti

Kako je divno moći mijenjati lice, pretvoriti se u drugu osobu, barem načas.
(Drakulić 1999: 88)

Kako bi opstala na životu ona se upušta u ljubavnu avanturu s Kapetanom, glavnim upraviteljem logora i to pomoću maskiranja, odnosno nanošenja šminke. Na taj način S. postaje netko drugi, ona skriva svoje lice, skriva sebe jer se ne može pogledati u ogledalo, ne može prihvatiti sebe, odnosno ne želi više prihvatiti sebe, ne želi više čekati, ležati i napeto osluškivati korake vojnika i pogađati koliko ih je ovaj put došlo. Nju šminkanje zabavlja, osjeća se poput glumice u kazalištu, ne može vjerovati kako je samo malo potrebno da postane druga osoba.

Stavlja masku iza koje se može sakriti. Napokon vidi što znači biti glumica. Kako je to divno moći mijenjati lice, pretvoriti se u drugu osobu, barem načas. I kako jednostavno. Malo crvenoga ruža i već je druga žena. (Drakulić 1999: 88)

Nanošenjem šminke ona se želi opet osjećati poput ljudskog bića. Shvaća da maskiranjem dobiva drugu dimenziju, ona dobiva svojevrsnu moć nad muškarcima, misli da ju na taj način muškarci ne mogu poniziti ni degradirati.

Nisu više muškarci s oružjem nego obični muškarci. (Drakulić 1999: 89)

Možda S. nije svjesna, ali maskiranjem ona pokušava doći do puta nadmašivanja traume. Iako joj ostale djevojke govore da skine šminku, jer izgleda poput kurve, ona se ograđuje i govori im da to i jesu. U ovom primjeru vidljiv je fenomen „indirektne prostitucije“ (Omeragić, 2015: 291), što je kod masovnih silovanja u ratu čest slučaj. Kao što sam ranije spomenula, S. stavlja masku kako bi osjetila žensku nadmoć u kojoj se brišu biološke razlike muškarca i žene. Nakon što neko vrijeme provede kod Kapetana ona shvaća da je svojim koketiranjem i šminkanjem zadobila prednost. Igra zavodjenja joj olakšava put ka preživljavanju, stvara joj prividnu nadu za bolju budućnost. Ona svojim zavodjenjem glavnog upravitelja logora pretvara u običnog muškarca, a sebe stavlja u poziciju glavne. Time se maskiranje u ovom romanu tumači kao preuzimanje značajki drugoga spola, kako bi žene bile što bliže muškarcima i zaboravile na svoju ranjivost. Njihova maska postaje temeljni nagon za preživljavanje u okovima muškaraca.

Šminka i maska tako postaju novi put preživljavanja užasa logora i silovanja. Iako je ovim putem "zaštićena", S. je svejedno silovana od strane Kapetana, samo u drugom pogledu, u drugačije posloženom sustavu. (Korljan 2011: 419) Žrtva i počinitelj uspostavili su emocionalni odnos koji rezultira njihovim povezivanjem. S. pokušava na sve načine zadobiti Kapetanovu pažnju, jer je to njezin put ka preživljavanju. Kapetan je možda njezina jedina šansa da preživi logorski život silovanja. Ne pomišlja na slobodu, ali si želi omogućiti bolji položaj u logoru, a to upravo čini putem maskiranja. Ono podrazumijeva „predstavljanje kao netko drugi tko će zaštititi identitet pravog nosioca maske“. (Omeragić 2015: 291) Maskiranje postaje štit koji služi izbjegavanju ponavljanja ili prisjećanja na traumu koju je doživio subjekt, u ovom slučaju silovana žena. Maska označava „otkrivanje, prikazivanje u jeziku, odnosno drama

između vlastitog ja i nametnute uloge maskom" (Omeragić 2015: 291), a smijeh i gluma postaju novi način pripovijedanja traume. S. je vesela, razigrana, ona spoznaje da je postala nešto drugo i njezino izgubljeno samopouzdanje nanovo se vraća.

Kao što S. skriva svoje pravo lice nanošenjem šminke i maske, tako i ostale djevojke u "ženskoj sobi" bivaju odjevene, usprkos vrućini koja se nalazi oko njih. Ne žele izlagati svoje golo tijelo, jer ih golotinja podsjeća na ono o čemu ne žele misliti, a to je nasilje. Smatraju kako treba zaštititi svoje tijelo, učiniti ga što manje vidljivim i što manje poželjnim. Ne skrivaju se samo od muškaraca i vojnika, već su došle u situaciju gdje se skrivaju od samih sebe.

...pokrivaju se odjećom koja se u muškim rukama za čas pretvore u krpe, u dronjke. (Drakulić 1999: 72)

7.6. Motiv prisilne trudnoće

Ovo je rat u njoj, u njenoj vlastitoj utrobi. (Drakulić 1999: 142)

S. je izenađena ponašanjem žena u ratu, nije joj jasno kako jedna žena, buduća majka može žrtvovati svoje dijete pa makar to bilo i u prisilnoj trudnoći. Nije svjesna da zapravo potiskuje pomisao o vlastitoj trudnoći, sve dok se ne nađe u situaciji u kojoj sama postaje trudna. Ona se nalazi u petom mjesecu trudnoće, što znači da je prekasno za abortus. Prije nego što je saznala da je trudna, S. se suočila s prisilnom trudnoćom žene koja je bila u "ženskoj sobi" i koja je žrtvovala svoje dijete, odnosno žena koja je trebala postati baka uništila je život svoga budućeg unuka. S.

pokušava pronaći opravdanje za taj strašni čin. Smatra kako ju je rat na to prisilio, jer je rat *jači i od nje i od djeteta*. (Drakulić 1999: 132) Za stanovnice logora i ženske sobe *roditi dijete začeto silovanjem bilo bi za njih sramotnije od izdaje, gore od smrti*. (Drakulić 1999: 130) „U patrijarhalnom kontekstu etničkog diskursa rezultat napada na žensko tijelo koje simbolizira granice zajednice rezultira fenomenom prisilne trudnoće" (Omeragić, 2015: 286), što znači da žena kao osnovna stijenka obitelji i zajednice doživljava poniženje rađanjem djeteta neprijatelja, jer djeca nasljeđuju narodnost, odnosno etnicitet svoga oca. U ratu se to podrazumijeva na čin uništavanja druge, neprijateljske, odnosno etničke grupe. Ranije sam spomenula pravilo koje se odnosi na silovanje kao čin komunikacije. U ovom slučaju neprijatelj šalje poruku drugoj strani da nije znao braniti svoju zajednicu. S. u Zagrebu, nakon što izlazi iz logora, iz "ženske sobe", saznaje da je trudna. Tek sada shvaća da se ništa nije promijenilo s njezinim izlaskom iz logora. I dalje pripada *njima*, i dalje je u njihovoj vlasti. Ima osjećaj kao da se vratila na mjesto zločina, u logor, u "žensku sobu". Smatra da je trudnoća *rat u njoj, u njenoj vlastitoj utrobi*. (Drakulić 1999: 142) Ona se nalazi na stranputici, na razmeđu između života i smrti, zadržati dijete ili ga odbaciti, dati na posvojenje. Njezina prva pomisao je smrt djeteta, ali za nju smrt više nije daleka pojava. Za nju je smrt svakodnevna pojava, pojedini ljudi, za nju smrt ima svoje ime, a to su svi pojedinci kojima je S. svjedočila u trenutku smrti. Smatra kako bi djetetova smrt bila nešto sasvim prirodno, jer je začeto silovanjem, iz mržnje i usred rata. S. se pita kakvu budućnost takvo dijete može imati. Dok čitatelj s nestrpljenjem očekuje kraj romana i što će S. napraviti s djetetom, ona prolazi kroz duboku psihološku dvojbu o pamćenju ili zaboravu prošlosti, ponovno se povlači u sebe iščekujući konačni zaborav ratnih trauma. To će se dogoditi tek kada rodi dijete, kada iz njenog tijela iscure sva njezina prošlost koja će se dogoditi

davanjem djeteta na posvojenje. (Omeragić 2015: 292) U romanu uočavamo kontrastirani prizor s početka romana gdje se nalaze dvije žene, dvije različite žene. Prva žena je Maj (jedina žena koja je naslovljena imenom) koja je sretna jer je upravo rodila, a njezino dijete ima sve: ime, majku, domovinu, jezik, a napose sigurnost. Druga žena je S., izbjeglica iz Bosne, koja se nalazi u švedskoj bolnici i koja rađa svoje dijete koje je plod silovanja. Njezino dijete nema ništa. Cijeli taj kontrastirani prizor ostaje u funkciji razvijanja strašne dvojbe koja do kraja romana ostaje nerazriješena. Dvojba se povećava kada S. shvaća da otac njezina djeteta može biti bilo tko od silovatelja. Ona ne može zamisliti jednog oca, već samo očeve. Tim detaljem Slavenka Drakulić „potresa konstrukt o etničkoj pripadnosti rođenog djeteta kao napadu na kolektivni identitet etničke zajednice kojoj pripada majka i omogućava svojoj junakinji da prihvati dijete isključivo kao svoje". (Omeragić 2015: 292) Dijete je u tim okolnostima osuđeno na laž. S. između laži Švedanke koja bi ga posvojila i laži o ocu-junaku koji je poginuo u obrani svoga grada, odabire treću opciju. Ona prihvaća svoje dijete. Između mržnje i dobrote ona izabire dobrotu te tako pravi oštar rez čime se urušava patrijarhalna moć nad ženskim rodnom.

7.7. *Ženska soba – simbol zatočeništva*

Našla se u skladištu žena, u prostoriji u kojoj su ženska tijela uskladištena za upotrebu muškarcima. (Drakulić 1999: 70)

U ovom poglavlju uspostaviti ću korelaciju sa svjetskom književnosti, napose onom iz viktorijanskog razdoblja gdje soba također ima važnu ulogu u romanu Charlotte Bronte, *Jane Eyre*. Naime, soba je

čest i važan simbol u ženskoj književnosti. U romanu *Jane Eyre* Crvena soba opisana je kao ...*hladna, jer se u njoj rijetko loži vatra; tiha, onako daleka od dječje sobe i kuhinje...* (Bronte 1975: 13) i možemo ju povezati sa smrću, zbog toga što crvena boja predstavlja krv te je u samoj sobi gospodin Reed izdahnuo. Crvena soba, u kojoj Jane biva zatvorena, po Elaine Showalter predstavlja „paradigmom ženskog unutarnjeg prostora (...) Ta soba simbolizira njen položaj u patrijarhalnom društvu, potlačenost, siromaštvo, jad, zatočeništvo iz kojega treba pobjeći" (Sirković 2011) Ona je u jednu ruku prikazana poput zatvora u kojem je Jane zatvorena, a to je bitan pokazatelj zatočeništva. Njezino zatočeništvo možemo povezati s viktorijanskim ženama koje su bile zatočene u svome domu, te sa njihovim ograničenim ponašanjem u društvu. Autorica je u svom romanu htjela naglasiti da žene nisu samo tupi automati, žive osobe bez osjećaja, već da su se spremne boriti za svoju samostalnost.

Druga soba koja je istaknuta u romanu *Jane Eyre* je soba u kojoj je zatočena luda Bertha Mason. Njezina skrivena soba u potkrovlju, odnosno tamnica, predstavljat će još jednu crvenu sobu.

U romanu *Kao da mene nema* "ženska soba" opisana je kao skladište žena, prostorija u kojoj su ženska tijela uskladištena za upotrebu muškaraca. Masovno seksualno nasilje nad ženama odvijalo se u ženskim sobama, zasebnim institucijama unutar logora. Možemo govoriti da se radi o prisutnosti muško/ženskog rata te između zaraćenih strana. (Omeragić 2015: 284) Označena kao etnički nečista, S. u "ženskoj sobi" shvaća surovost i okrutnost militarističko-patrijarhalne mržnje prema ženama. Za stanovnice ženske sobe nema jasne granice između dana i noći. Po danu se žene odmaraju i spavaju, a po noći se u ženskoj sobi

osjeća strah, strah od vojnika, njihovih koraka i ulaženja u sobu. Sumrakom počinje osluškivanje i nagađanje tko će od njih biti sljedeća žrtva silovanja. Žene se iz "ženske sobe" vraćaju kao potpuno druge osobe, one su depersonalizirane i ne osjećaju više sebe. Najbolji primjer za to je A. koja izgleda kao ona, ali svim ostalim ženama u sobi je jasno da to više nije ona. Njeno je tijelo živo, ali je A. mrtva. Judith Lewis Herman ističe kako se osoba koja je potpuno bespomoćna i nemoćna predaje i ona ne traži spas iz svoje situacije, već mijenja stanje svoje svijesti. (Herman 1996: 56) Takva promijena svijesti odnosi se na otupjelost, opažaji mogu biti otupjeli ili iskrivljeni, s djelomičnim zamiranjem ili gubitkom pojedinih osjeta. (Herman 1996: 56) Takva odjelita stanja svijesti može se usporediti sa stanjima hipnotskog transa u kojem osoba odustaje od voljnog djelovanja, obustavlja se kritičko prosuđivanje, a promjena osjeta uključuje tupost i bezbolnost.

Mora da je naprosto zanijemila jer više ne ispušta ni jednog glasa. Niti miče očima. Trepće, ali ne gleda. Njene su oči crne rupe u koje ne prodire svjetlost. (Drakulić 1999: 85)

Još jedan primjer hipnotskog transa ogleda se kod N. koja se vraća u "žensku sobu" nakon što su je vojnici silovali. Ona gleda u jednu točku i ne trepće kao da je hipnotizirana, a ostalim se ženama čini kao da vidi nešto što druge ne vide. Herman ističe kako osoba koja je u hipnotskom transu može imati dojam da se događaj ne zbiva njoj, da ga promatra izvan vlastita tijela. (Herman 1996: 56)

Kao što gospodin Reed umire u Crvenoj sobi, i taj motiv prožet je crvenom bojom, tako se i u "ženskoj sobi" događa samoubojstvo. E. odustaje od vlastita života te pronalazi svoj spas u otrovu.

Još jednu poveznicu možemo napraviti između suvremene (anti)ratne ženske proze i viktorijanskog razdoblja, a to je pisanje pod pseudonimom. Žene su se u viktorijanskom razdoblju morale sakrivati pod muškim imenom (primjer je Mary Ann Evans, jedna od najtalentiranijih engleskih spisateljica druge polovice 19. st, koja je pisala pod muškim pseudonimom George Eliot). U romanu *Kao da me nema* takvo "skrivanje" možemo uočiti kod imena likova koja su označena samo jednim slovom, što sugerira na anonimnost likova. Kao što su se i spisateljice viktorijanskog razdoblja htjele sakriti pred drugim imenom, tako su i žrtve nasilja pokušale sakriti svoj identitet.

Za razliku od Brontë i Drakulić, koje sobu predstavljaju kao nešto negativno u romanima, kod Virginije Woolf soba ima drugačije značenje. Ona predstavlja ženin ideal, utočište i simbol samostalnosti. (Sirković 2011) Pretpostavlja da žena ima *svoju sobu*, a to bi bilo nešto poput samostanske ćelije (dakle, prostorija u kojoj pojedinac obitava dobrovoljno, za razliku od zatvorske ćelije u kojoj se nalazi prisilno) u kojoj se ona samorealizira čitajući, pišući, učeći, meditirajući i sl.

7.8.   *Žalovanje kao stadij ozdravljenja*

Žrtva je nakon čina silovanja ranjena, krhka i podložna raznim razmišljanjima koja nisu dovedena do realnosti događaja. Žrtve postaju agresivne i željne su osвете. Dolazi do jednog vida traumatskog oporavka, a odnosi se na proces žalovanja koji je dugotrajan i često dolazi do gubitka, ne samo fizičkog, već i psihičkog. Žene koje su žrtve silovanja gube ponajprije svoju psihičku nutarnju strukturu Sebe, ali i

cjeloviti osjećaj tjelesne pripadnosti. (Lewis Herman 1996: 217) Kako bi se odagnale osjećaju tugovanja žene pričaju svoju strašnu istinu o događajima koji su im se dogodila, ali ih to smješta u još veću tugu.

U romanu *Kao da me nema* S. pada sve dublje i dublje u ponor praznine. Ona se gubi i želi pronaći granicu iza koje ne dolazi niti jedan osjećaj. Želi izgubiti svijest o sebi i o svojem postojanju. Strašan čin silovanja doveo ju je do granice nepostojanja. Slavenka Drakulić ističe:

Mora u sebi naći jednu unutarnju komoru u kojoj će izgubiti svijest o sebi, o tome gdje je, o tome što je. (Drakulić 1999: 96)

Kako bi odagnale osjećaj straha koje žrtve osjećaju poslije silovanja, one se često opiru stadiju žalovanja, odnosno žalovanje prelazi u jedan oblik hrabrosti koju žrtva nastoji osjetiti. *Zašto nastoji osjetiti?* Upravo zbog svoje ranjivosti žena postaje odsječena od dijela svoje cjelovitosti i svojega ja te postaje lišena jednog velikog dijela svojega ozdravljenja. Žena nastoji pružiti otpor prema tugovanju te se na taj način predaje osjećaju ponosa i hrabrosti. Judith Lewis Herman u svojoj knjizi *Trauma i oporavak* daje primjer žene koja je preživjela zlostavljanje u djetinjstvu. U svojoj petnaestoj godini ona je naučila da bude hladna, ravnodušna, bez osjećaja, ljubavi i dobrote. Prema svima je izražavala ravnodušnost. Kada ju je majka izbacila iz kuće i kada ju je tukla, ona nije ispustila niti suzu. Poslije, kada se udala i kada ju je muž tukao, ni tada nije zaplakala. Naprotiv, ustala je i tražila još. Došavši na terapiju, tek je tada osjetila sve ono što joj se godinama skupljalo u nutrini svoje duše. Plakala je kao nikada u svome životu.

Ovaj primjer bih povezala sa S. koja se u avionu za Stockholm našla u sličnoj situaciji. U avionu je bila okružena stjuardesom koja se smješkala i koja joj je ponudila mentol-čokoladu. S. je znala da stjuardesa

ne zna za njezinu situaciju i ne naslućuje što se S. trenutno "mota" po glavi. U trenutku kada joj je djevojka ponudila mentol-čokoladu S. je pomislila kako bi bilo dobro zatomiti sav taj užas koji osjeća. Sjeća se da je negdje pročitala da je čokolada dobra za depresiju. U istom avionu do nje je sjedio muškarac sa ženom. Mirni su i također ništa ne naslućuju. S. razmišlja o tome kako bi se mogla priviknuti na takav ravnodušni svijet u kojemu je nitko ništa neće pitati, gdje će sve savršeno funkcionirati.

7.8.1. San kao osveta

Spomenula sam da je žalovanje dugotrajan i naporan proces u kojem žrtva nastoji kroz razne oblike žalovanja iscijeliti svoj strah od strašnog počinjenog čina silovanja. Budući da je žalovanje tako teško, često dolazi do otpora žalovanja koji se javlja u raznim očitovanjima, najčešće je to kroz osjećaj osvete ili oprosta. (Lewis Herman 1996: 218) Fantazma osvete najčešće se očituje kroz zrcalnu sliku traumatskog sjećanja u kojemu žrtva i počinitelj zamjenjuju uloge. U zamišljenoj slici osvete žrtva je ta koja muči počinitelja i koja prikazuje osjećaj mržnje. Lewis Herman navodi kako je fantazma osvete jedan od oblika želje za katarzom. (Lewis Herman 1996: 218) Žrtva zamišlja da se kroz fantazmu osvete protiv počinitelja može osloboditi straha, srama i boli traume. Žrtva se nakon silovanja osjeća potpuno bespomoćno i jedini način da obnovi svoju snagu i moć je žudnja za osvetom, i to putem bijesa koju osjeća. Također, žrtvi se čini da je to jedini način da počinitelj prizna svoj zločin.

Osjećaj osvete S. je imala još dok je bila smještena u logoru. Na samu pomisao prema svojim najmilijima, kao što su roditelji i sestra, u njoj se

utkala želja za osvetom. Pitala se bi li i ona mogla ubiti, postati jednaka kao i počinitelji. Došla je do zaključka da ju ništa tada ne bi razlikovalo od počinitelja, postala bi jednaka kao i oni. Drakulić ističe:

Kad posumnjaš da si i sama sposobna učiniti to isto, onda je već kasno. Jer si već neprimjetno napravila prvi korak ka drugoj strani, njihovoj. (Drakulić 1999: 96)

Na kraju samoga romana S. sanja dobro joj poznati san. Ona hoda ulicom velikoga grada i na ulici prepoznaje muškarca koji mirno, opušteno prolazi od izloga do izloga. S. mu polako prilazi, a u ruci drži nož. Ona je pripremljena za taj susret, očekuje ga. Ide prema njemu sve brže i brže. Oprezna je, jer ne želi da ju netko uoči s nožem u ruci. Također, ne želi da ju muškarac uoči. S. u svom snu opisuje svoje osjećaje. Ona ističe kako se ne boji, ali i ne osjeća nikakve zvukove oko sebe. Jedino je usredotočena na ono što slijedi, a to je da pravda napokon bude zadovoljena. Ona želi osvetu. Napokon dolazi do njega i zabija mu nož u trbuh. Uočava čuđenje u njegovim očima. Muškarac ju ne prepoznaje, ne sjeća se tko je ona, a S. misli kako osveta postaje besmislena. Napokon počinje razumijeti san koji cijelo vrijeme sniva, a to je da unatoč počiniteljevu zaboravu, ona nikada ne smije zaboraviti njega, čin koji je ostavio na svojoj žrtvi. Drakulić na samome kraju romana ističe:

Krvnicima treba zaborav, ali im ga žrtve ne smiju dati. (Drakulić 1999: 192)

„Odustajanje od osвете označuje početak procesa pridruživanja ostalima u nastojanju da se odgovornost za zločin pripiše počinitelju". (Lewis Herman 1996: 219)

8. Zaključak

Posljednji rat na području bivše Jugoslavije prouzrokovao je velike štete, ne samo palim gradovima, uništenim kućama, spaljenim kulturnim spomenicima, poginulim vojnicima, već je prouzrokovao unutarnju psihičku bol svim ženama koje su postale žrtve rata, žrtve masovnih silovanja od neprijateljske strane. Ponekad unutarnja, psihička bol može biti znatno veća od one fizičke. Kod osoba koje su preživjele silovanje, vidljive su obje strane boli. Devedesete godine prošloga stoljeća donijele su mnogo promjena, kako u društvenom svijetu, tako i u književnom. Upravo je ratna književnost dobila svoj procvat radi ratnog stanja koja su se zbivala na području bivše Jugoslavije. Nakon cjelokupne razrade možemo zaključiti kako je Slavenka Drakulić, pišući o ratnim iskustvima žena koje su proživjele logorska silovanja, unijela u svoj tekst analizu koja se temelji na najsitnijim detaljima. Na taj nam je način autorica omogućila jasniji uvid u situaciju, ali nam je također omogućila i čitateljsku empatiju, osjećaj koji je mene, autoricu ovoga diplomskoga rada, prožeo do kraja samih korica. Pročitavši cijeli roman, i po nekoliko puta, imala sam osjećaj kao da sam imala jednu mračnu noćnu moru, a zapravo su sve žene koje su bile žrtve u ratu proživjele jednu vrstu stvarne noćne more. Ovim romanom autorica želi naglasiti kako, unatoč traumama koje su žene proživljavale u ratu, ipak pobjeđuje ljubav, a ne osveta i mržnja. Budući da sam studentica Hrvatskoga jezika i književnosti te ću uskoro predavati učenicima koji će učiti o ratovima i njihovim posljedicama, u svojoj nastavi bih uspostavila međupredmetnu korelaciju s nastavnim predmetom Povijesti te bih povezala ratno pismo s nastavnim gradivom koje uključuje rat na području bivše Jugoslavije i njegove posljedice.

Iako je rat bio prije više od dvadeset godina, smatram kako se neki događaji koji su prouzrokovani ratom nikada ne smiju zaboraviti, a upravo sam ovim diplomskim radom htjela sačuvati događaje koji su se zbivali u tom strašnom periodu rata.

9. SAŽETAK

Fokusirajući se na ratno stanje devedesetih godina prošloga stoljeća, ovaj rad prvenstveno analizira problematiku nasilja nad ženama što je jedno od središnjih pitanja feminističke teorije i prakse u najnovijem valu feminizma. U tom pogledu roman *Kao da me nema* hrvatske spisateljice Slavenke Drakulić stavljen je u samo središte rada. Roman je analiziran iz feminističkog te psihoanalističkog pristupa, a također je i uspostavljena poveznica sa svjetskom književnosti, napose viktorijanskim razdobljem.

KLJUČNE RIJEČI

nasilje nad ženama, feminizam, hrvatsko žensko pismo, trauma,

10. LITERATURA

GRADA:

1. Brontë, Charlotte, *Jane Eyre*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1975.
2. Bušić, Julienne Eden, *Živa glava*, Interpublic, Zagreb, 2012.
3. Drakulić, Slavenka, *Kao da me nema*, Feral Tribune, Split, 1999.

KNJIGE I ČLANCI

4. Agamben, Giorgio, *Ono što ostaje od Auschwitzta*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2008.
5. Anić, Vladimir, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1996.
6. Brownmiller, Susan, *Protiv naše volje : muškarci, žene i silovanje*, Zagorka 5, Zagreb, 1995.
7. Detoni-Dujmić, Dunja, *Lijepi prostori: hrvatske prozaistice od 1949. do 2010.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.
8. Drezdić, Rada, Žarkov, Dubravka, *Feminističke nevolje s balkanom*, Izvorni naučni članak, UDK: 396(497), Beograd, 2006., e-izdanje
9. Herman, Judith Lewis, *Trauma i oporavak*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.
10. Hodžić, Jana, *Divlja misao: znanost o konkretnom ili univerzalna logika duha*, Filozofska istraživanja, Vol.28 No. 4, 2008., e-izdanje
11. Kelly, Liz, *Preživjeti seksualno nasilje*, KruZak : Ženska soba, Centar za seksualna prava, Zagreb, 2008.
12. Kisić, Anita, *Pisanje o ratu – terapija ili osuda? Kontrastivna analiza romana Kao da me nema Slavenke Drakulić i Kad je bio*

- juli Nure Bazdulj-Hubijar, Klub studenata južne slavistike A-302, Zagreb, 2014., e-izdanje
13. Knežević, Sanja, *Odabрати život*, U: Julienne Eden Bušić, *Živa glava*, Interpublic, Zagreb, 2012.
  14. Korljan, Josipa, *Ka(k)o da me nema? Silovanje kao dokumentaristička i književna tema*, Croatica et Slavica Iadertina, Zadar, 2011., e-izdanje
  15. Laub, Dori, Truth and Testimony: The Process and the Struggle, in: *Trauma: Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth. Baltimore and London: The Johns Hophins University Press, Baltimore and London, 1995.
  16. Majić, Ivan; *Svjedočanstvo vremena i prostora*; Salon Matice hrvatske, Vijenac 343, travanj 2007., e-izdanje
  17. Majić, Petar, *Roman Živa glava autorice Julienne Eden Bušić*, Susreti br. 6., Matica hrvatska Grude, Grude, 2012.
  18. Omeragić, Merima, *Kao da me nema: militaristička cenzura ženskog roda* U: Zeničke sveske 21/15, e-izdanje
  19. Pančić, Teofil, *Famoznih 400 kilometara : eseji i kritike iz bescarinske zone*, V.B.Z, Zagreb, 2007.
  20. Pogačnik, Jagna, *Backstage : književne kritike*, Pop & Pop, Zagreb, 2002.
  21. Pogačnik, Jagna, *Kraj feminizma i ženskog pisma*, http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf, posjet 4. listopada 2016.
  22. Seifert, Ruth, *War and Rape: Analytical Approaches*. Geneva, Switzerland: Women's International League for Peace and Freedom (WILPF), 1993.
  23. Sirković, Nina, *Ženski glasovi u romanu: razvoj junakinje Bildungsromana*, Originalni naučni članak; 2011., e-izdanje

24. Zlatar, Andrea, *Rječnik tijela : dodiri, otpor, žene*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.
25. Zlatar, Andrea, *Tekst, tijelo, trauma : ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.
26. Zlatar Violić, Andrea, *Tko nasljeđuje "žensko pismo"?*, Sarajevske Sveske br. 02, 2003, e-izdanje

INTERNETSKI IZVORI

27. Finci, Predrag, *Primo Levi, izvjestilac iz neznane realnosti: Pisanje bez određene literarne namjere*, 2016.
<http://www.oslobodjenje.ba/kun/kultura/primo-levi-izvjestilac-iz-neznane-realnosti-pisanje-bez-odredjene-literarne-namjere/166525>, posjet 6. listopada 2016.
28. Stević, Anja, *Susan Browmiller – beskompromisna borba za prava žena*, <http://voxfeminae.net/strasne-zene/item/2676-susan-browmiller-beskompromisna-borba-za-prava-zena>, posjet 11. srpnja 2016.
29. Matejčić, Barbara, *Patnja kao fikcija*, <http://www.h-alter.org/vijesti/patnja-kao-fikcija>, posjet 7. srpnja 2016.
30. Mladenović, Lepa, X. *Silovanje u ratu – ratne traume žena – SOS TELEFON*, Beograd, 1998.
www.sostelefon.org.rs/.../10.%20Silovanje%20u%20ratu.doc, posjet 21. lipnja 2016.
31. Sandić, Srđan, *Slavenka Drakulić: Pišem o temama koje me uznemiruju*, 2012, <http://www.6yka.com/novost/31753/slavenka-drakulic-pisem-o-temama-koje-me->, posjet 7. srpnja 2016.

32. Senčar, Anela, Slavenka Drakulić, booksa.hr, 2007.
<http://www.booksa.hr/dossier/slavenka-drakulic>, posjet 7. srpnja 2016.
33. *Pojam identiteta*, <https://www.scribd.com/doc/63115978/Pojam-identiteta>, posjet 7. srpnja 2016.
34. *Stockholmski sindrom – sve što morate znati o ovome fenomenu*,
<http://ordinacija.vecernji.hr/budi-sretan/upoznaj-sebe/stockholmski-sindrom-sve-sto-morate-znati-o-ovom-fenomenu/>, posjet 11. srpnja
35. *Masovna silovanja u ratu*, Ženska memorija, Rodna dimenzija,
<http://www.women-war-memory.org/index.php/hr/povijest/rat-i-ratna-silovanja>, posjet 5. srpnja 2016.
36. Razgovor s Julienne Eden Bušić, autoricom romana "Živa glava",
<http://blog.vecernji.hr/suncica/razgovor-s-julienne-eden-busic-autoricom-romana-ziva-glava-1945>, posjet 6. listopada 2016.